

Andrzej Karpowicz

Geneza i zawartość kolekcji druków masońskich Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu

---

Biblioteka 10 (19), 27-49

2006

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ANDRZEJ KARPOWICZ

Geneza i zawartość kolekcji druków masońskich Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu¹

Wolnomularstwo jest ruchem społecznym i etycznym, który powstał na przełomie siedemnastego i osiemnastego wieku i od samego początku swojego istnienia budził olbrzymie zainteresowanie, a przez swoich członków, ludzi elit społecznych wywarł wielki wpływ na rozwój cywilizacji europejskiej ostatnich trzech stuleci.

Podstawowe elementy swej struktury organizacyjnej i znaczną część symboliki ruch ten przejął od działających w średniowieczu cechów wolnych mularzy – budowniczych katedr, a podstawy filozofii i zasady etyczne od starożytnych bractw misteryjnych oraz gnostycznych i ezoterycznych nurtów filozoficznych również mających swoje początki w starożytności. Znaczny wpływ na kształtowanie się filozofii i etyki wolnomularskiej miało siedemnastowieczne piśmiennictwo różokrzyżowców.

Wolnomularstwo jest stowarzyszeniem inicjacyjnym, a więc wstąpieniu doń i osiągnięciu kolejnych stopni wtajemniczenia towarzyszą obrzędy o precyzyjnie opracowanym scenariuszu i symbolice. Podstawową jednostką organizacyjną wolnomularstwa jest loża świętojańska, zwana tak od patrona średniowiecznych wolnych mularzy św. Jana Chrzciciela. Symbolicznym kolorem takiej loży jest błękit, stąd częste określenie loży świętojańskiej jako loży błękitnej. Członkowie loż świętojańskich mają stopnie wtajemniczenia nazwane zgodnie z tradycją cechową: uczeń, czeladnik, mistrz. Spośród mistrzów wybiera się

¹ Pierwsza wersja niniejszego artykułu była opublikowana w 1992 roku w czasopiśmie „Ars Regia” 1992, nr 1. Wyniki badań naukowych nad zbiorami zrabowanymi w czasie wojny i potrzeba uaktualnienia danych o zbiorach spowodowały konieczność nowego opracowania tematu.

zarząd loży: przewodniczącego – zwanego mistrzem czcigodnym, jego namiestnika, sekretarza, mówcę, dwóch dozorców i innych. Część zebrań loży, zwana pracami wolnomularskimi ma bogato rozwiniętą obrzędowość. Obrzędowość ta została wcześniej sformalizowana i razem ze strojem oraz określonymi elementami wyposażenia loży nosi nazwę rytu wolnomularskiego. Wszystkie znaki, gesty, emblematy, elementy rytualnego stroju wolnomularza mają głębokie znaczenie symboliczne.

Na czele krajowej organizacji wolnomularskiej łóż, wyznających podobne zasady ideowe, stoi wielka loża lub wielki wschód z wielkim mistrzem na czele. Nad lożami świętojańskimi są nadbudowane loże wyższych stopni rozmaitych rytów. Współcześnie w wolnomularstwie dominuje ryt szkocki dawny i uznany, kierowany w każdym kraju przez radę najwyższą rytu.

Kwestia, czy wielka loża jako organizacja ma wyznawać wiarę w Boga osobowego, określanego w wolnomularstwie jako Wielki Budowniczy Wszechświata, czy też zachować neutralność w tej sprawie, pozostawiając jej rozstrzygnięcie indywidualnemu uznaniu swych członków, stała się przyczyną kontrowersji, która podzieliła ruch ten na dwa wielkie odłamy. Pierwszy, zwany regularnym, skupiony wokół Wielkiej Zjednoczonej Loży Anglii i amerykańskich Rad Najwyższych oraz kierunek liberalny, reprezentowany przez Wielki Wschód Francji. Obok tych głównych nurtów istnieje jeszcze Mieszany Zakon Wolnomularski oraz mniejsze grupy ezoteryczne.

Wolnomularstwo jest stowarzyszeniem męskim – nie przyjmującym w swoje szeregi kobiet. W XVIII i w początkach XIX wieku przy wielu lożach męskich istniały kobiece loże adopcyjne. Obecnie kobiety przyjmowane są na równych prawach z mężczyznami jedynie do łóż Zakonu Mieszanego (stąd jego nazwa). W drugiej połowie XX wieku powstały samodzielne loże kobiece, oficjalnie nie uznawane przez wolnomularstwo regularne. Wolnomularze kierunku regularnego i liberalnego zapraszają kobiety ze swojej rodziny (żony, siostry) na zebrania tzw. łóż białych.

Etyka wolnomularska opiera się na nieco utopijnym założeniu, że możliwe jest doskonalenie ludzkości przez doskonalenie poszczególnych ludzi. Najpełniej wyraża to symbolika dwóch kamieni. Kamień nieociosany, wyłamany z kamieniołomu jest symbolem profana, człowieka pełnego wad, grzechów i nałogów. Kamień ten należy ociosać z tych wszystkich przywar. Dopiero kamień ociosany do kształtu regularnego sześcianu może być wykorzystany do budowy świątyni. Kamień ten symbolizuje wolnomularza, który może być kamieniem nadającym się do budowy symbolicznej świątyni ludzkości. Idea samodoskonalenia pojawia się w wielu systemach religijnych i etycznych, elitarnych grupach i różnego rodzaju wspólnotach,

choć dopiero w lożach wolnomularskich była traktowana niezwykle poważnie².

Jedną z dróg samodoskonalenia jest samokształcenie. Wolnomularze zapoznawali się z dorobkiem wielkich filozofów i myślicieli, studiowali dzieła historyczne i ekonomiczne. Sami też często chwyтали za pióro, by w wierszach, pieśniach, sztukach teatralnych, traktatach filozoficznych propagować swe idee i odpowiadać na zarzuty przeciwników. W ciągu trzech wieków istnienia wolnomularze oraz ich przeciwnicy stworzyli ciekawe piśmiennictwo, będące ważną częścią dorobku piśmiennictwa powszechnego.

Podstawowa dla literatury wolnomularskiej bibliografia A. Wolfstiega, wydana w 1911 roku rejestruje 43 tys. pozycji. Jej uzupełnienie, autorstwa B. Beyera z 1926 roku, rejestruje następnych 10 tys. pozycji, ale kilka lat później H. Quint przedstawił przeszło tysiąc nowych opisów za jedno ćwierćwiecze 1901-1925³.

Książki te gromadzono w bibliotekach wolnomularskich, każda loża posiadająca stałą siedzibę dysponowała swoim księgozbiorem prowadzonym przez fachowego bibliotekarza, który był jednym z urzędników loży. Na ogół były to księgozbiory liczące ok. 1-2 tys. woluminów, choć loże duże dysponowały zbiorami do 10 tys. woluminów. Poświadczają to liczne katalogi niemieckich bibliotek lożowych, szczególnie te opracowane i wydane w latach w latach 1910-1912⁴. Według szacunków Niemieckiego Muzeum Wolnomularskiego w Bayreuth, około roku 1930 wszystkie zbiory wolnomularskie w Niemczech liczyły 200 tysięcy jednostek bibliotecznych⁵.

Wolnomularstwo od XVIII wieku miało wielu wrogów. W XVIII wieku były to zachowawcze kręgi przeciwników Oświecenia, w XIX – prawicowe rządy krajów Europy środkowej, południowej i wschodniej. W XX wieku jego głównym wrogiem były reżymy totalitarne. Hitleryzm od początku

---

² Wybór współczesnej literatury na temat wolnomularstwa (w tym polskiej) zob. Andrzej Karpowicz, *Katalog druków współczesnych w zbiorach masońskich Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu*, Poznań 2000.

³ August Wolfstieg, *Bibliographie der Freimaurerischen Literatur*, Bd. 1-3, Burg 1911-1913; Bernhard Beyrer, *Bibliographie der Freimaurerischen Literatur. Erster Ergänzungsband*, Leipzig 1926; Hans Quint, *Selbständige Freimaurerliteratur aus den Jahren 1901-1926*, „Bibliographische Mitteilungen aus dem Verein deutscher Freimaurer“ 1927-1928, nr 3-4.

⁴ Np. Dennert, *Bücherverzeichnis der Grossen Landesloge der Freimaurer von Deutschland – Deutsch-Christlicher Orden zu Berlin*, Berlin 1931; *Katalog der maurerischen Werke in der Bibliothek der Loge Zum Oelzweig in Bremen*, Bremen 1898; E. Fries, *Verzeichnis der Büchersammlung der Johannisloge „Carl zum Felsen“ in Altona.*, Blankensee 1911; R. Liebing, *Bucherei-Verzeichnis der Loge „Zur Harmonie“ i. O. Chemnitz*, Chemnitz 1913; A. Glahn, *Bücher-Verzeichnis der ger und vollk. St. Joh. Carl zum aufgehenden Licht im Orient Frankfurt am Main*, Frankfurt a. M. 1910.

⁵ Informacja Herberta Schneidera, dyrektora Niemieckiego Muzeum Wolnomularskiego w latach 1980-1996.

swego istnienia zwalczał wolnomularstwo; toteż zaraz po dojściu do władzy w Niemczech pochodzące z nich książki trafiały do Biblioteki Fachowej Reichsführera. Hitlerowcy przystąpili do likwidacji znieawidzonego ruchu. Łoże były zamykane, bądź rozwiązywały się same, a ich majątek konfiskowano. Biblioteki niektórych łóż np. w Altenburgu zostały spalone przez tryumfujących SA-manów⁶. Większość z nich przejęło Gestapo i SS Heinricha Himmlera, umieszczono w budynkach skonfiskowanych lożom masonskim w Berlinie (Emserstrasse 12 – budynek berlińskich łóż należących do Wielkiej Łoży Hamburga, przejściowo Eisenacherstrasse – budynek Wielkiej Krajowej Łoży Niemiec)⁷. Książki zostały częściowo opracowane, wiele z nich osteplowano pieczęcią biblioteki Reichsführera⁸. Niektóre posiadają pieczęć, na której wpisywano również ich proveniencję. Biblioteka Fachowa Reichsführera SS uzupełniała swe zbiory również drogą zakupów w księgarniach niemieckich i krajów neutralnych, a nawet przez pośredników w krajach alianckich.⁹ Po utworzeniu Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy biblioteka weszła ostatecznie w skład jego Biura VII (Reichsicherheitshauptamt Amt VII).

Anschluss Austrii i konfiskata zbiorów łóż austriackich otworzyły nowy etap w hitlerowskim rabunku zbiorów wolnomularskich. Do książek skonfiskowanych lożom niemieckim, doszły w latach 1939-1942 książki zrabowane w krajach podbijanych przez Niemcy. Szczególnie obfity był rok 1940. Błyskawiczny podbój wielu krajów zaskoczył skandynawskie i zachodnioeuropejskie loże wolnomularskie. Rabunek zbiorów wolnomularskich organizował specjalnie powołany Einsatzstab podległy Alfredowi Rosenbergowi i rywalizujący z nim RSHA¹⁰. Między innymi hitlerowcy zrabowali w Hadze zbiory Wielkiego Wschodu Holandii, w skład których wchodziła biblioteka Geoga Klossa bibliografa i historyka wolnomularstwa z pierwszej połowy XIX wieku, zakupiona po śmierci Klossa przez księcia Fryderyka Orańskiego i ofiarowana Łoży Wielki Wschód¹¹. Taki sam los spotkał bibliotekę

---

⁶ Informacja Hansa-Geoga Lessera van Waveren, dyrektora Niemieckiego Muzeum Wolnomularskiego w latach 1996-2002, uzyskana od członków loży z roku 1933. Katalog tej biblioteki Alfred Tittel, *Verzeichniss der Altenburger Logenbücherei*, Altenburg 1910.

⁷ Patricia Kennedy Grimsted, *Twice plundered or „Twice saved“?: Identifying Russia's „Trophy” Archives and the Loot of the Reichssicherheitshauptamt*, „Holocaust and Genocide Studies”, vol. 15(2001), nr 2, s. 199.

⁸ Np. na książce Geoga Conrada Horsta, *Zauber-Bibliothek*, Mainz 1822 pochodzącej z biblioteki loży Carl zum aufgehenden Licht we Frankfurcie nad Menem. Zob. Archiwum BUP sygn.537, k.18.

⁹ Archiwum BUP sygn.537, k.18.

¹⁰ Ludwik Hass, *Zasady w godzinie próby: wolnomularstwo w Europie środkowo-wschodniej 1929-1941*, Warszawa 1987, s. 251.

¹¹ A. Van de Sande, *Vrijmetselarij in de Lage Landen*, Zutphen 1995, s. 146.

Wielkiej Łoży Norwegii¹². Podobnie było w Belgii. We Francji po pierwszych klęskach ewakuowano na prowincję kartoteki członkowskie Wielkiego Wschodu i Wielkiej Łoży. W dniach klęski materiały te zniszczono¹³. Gestapo zajęło przejściowo budynki obediencji francuskich. Einsatzstab zrabował część archiwaliów. Po kilku tygodniach budynki i resztę materiałów bibliotecznych i archiwalnych przekazano kolaborantom, którzy pod protekcją SS, gromadzili materiały służące propagandzie antymasońskiej. W Paryżu powstały dwa takie ośrodki: pierwszy, kierowany przez Bernarda Faÿ mieścił się w Bibliothèque Nationale i wykorzystywał materiały zrabowane ze zbiorów Grand Orient de France, drugi, Centre d'Action et de Documentation, kierowany przez Henri Costona korzystał ze zbiorów zrabowanych Grande Loge de France¹⁴.

Do 1943 roku książki wolnomularskie znajdowały się w Berlinie. Jednak nasilające się bombardowania miasta przez lotnictwo aliantów zmusiły kierownictwo Biblioteki Fachowej Reichsführera SS do jej ewakuacji poza obszar bombardowań. Księgozbiory i archiwalia masońskie trafiły na Śląsk i do północnych Czech w okolice Czeskiej Lipy. Część książek i archiwaliów masońskich wywiezionych na Śląsk trafiła najpierw do Książa. Później, w związku z hitlerowskimi planami innego wykorzystania zamku w Książu, zbiory masońskie wywieziono do Wilkanowa (niemiecka nazwa Wölfelsdorf) w Kotlinie Kłodzkiej. Cały opracowany zasób biblioteki, liczący 100-150 tysięcy woluminów, wywieziono bezpośrednio do Sławy Śląskiej (niemiecka nazwa Schlawa, w latach 1939-1945 Schlesiersee), miejscowości na pograniczu Dolnego Śląska i Ziemi Lubuskiej, niedaleko przedwojennej granicy Polski i ulokowano je w wynajętym pałacu rodziny Haugwitzów. W odróżnieniu od Wilkanowa i północnych Czech, gdzie tylko zmagazynowano część zbiorów, nad zbiorami pomieszczonymi w Sławie aż do stycznia 1945 roku pracowali dokumentaliści z Urzędu VII Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy (RSHA)¹⁵. Jesienią 1944 roku do Sławy trafiła przynajmniej część książek, archiwaliów i kartotek z Centre d'Action et de Documentation Costona¹⁶. W styczniu 1945 roku, w obawie przed nacierającą Armią Czerwoną część zbiorów ze Sławy wywieziono ponownie do Berlina, do piwnic budyn-

---

¹² *Den Norske frimurerordens stamhus: hundre år i bybildet; 1894-1994*, Oslo 1994, s. 82.

¹³ Ludwik Hass, *Świat wolnomularski – konkrety*, t. 1: *Trudne czasy 1932-1945*, Łowicz 2004, s. 236.

¹⁴ Dominique Rossignol, *Vichy et les Francs-maçons*. Paris 1981.

¹⁵ Patricia Kennedy Grimsted, op. cit., s. 202-205.

¹⁶ Podstawą tej hipotezy jest fakt znalezienia się w Sławie licznych materiałów francuskich, które hitlerowcy w zasadzie przekazywali francuskim kolaborantom. Zbiory, którymi dysponował Faÿ pozostały w Bibliotece Narodowej w Paryżu. Coston uciekł wraz z wojskami niemieckimi. Por. Dominique Rossignol, *Vichy et les Francs-maçons*. Paris 1981.

ku przy Emserstrasse. Część druków masońskich, m.in. cenne zbiory holenderskie, omijając Berlin, trafiły do Turyngii i Hesji¹⁷.

Po zakończeniu działań wojennych losy skonfiskowanych i zrabowanych zbiorów wolnomularskich zależały od tego, w czyje ręce się dostały. Zbiory Wielkiego Wschodu Holandii zostały odnalezione w szopie we wsi Hirzenhain w 1946 roku przez oddziały amerykańskie, którymi dowodził oficer – wolnomularz. Szybko więc znalazły się z powrotem w Hadze¹⁸. Różne, rozproszone księgozbiory wolnomularskie trafiły w ręce żołnierzy amerykańskich lub brytyjskich i zostały prywatnie wywiezione do Stanów Zjednoczonych oraz Wielkiej Brytanii. Zbiory z Berlina, Czech północnych oraz Wilkanowa dostały się w ręce oddziałów zdobywczy wojennej Armii Czerwonej i zostały przewiezione do Moskwy¹⁹. Tutaj archiwalia zostały przekazane do wyłącznej dyspozycji NKWD, książki natomiast znalazły się w działach prohibitów głównych bibliotek moskiewskich²⁰. Niemieckie archiwalia o dużej wartości historycznej, dotyczące XVIII i XIX wieku, nieprzydatne dla NKWD, zostały w latach późniejszych zwrócone Niemieckiej Republice Demokratycznej. Znalazły się w Centralnym Archiwum NRD w Merseburgu i zostały opracowane. Nie dopuszczano do nich jednak uczonych spoza NRD. Po zjednoczeniu Niemiec archiwalia te zostały przewiezione do Berlina–Dahlem i weszły w skład Tajnego Archiwum Państwowego Pruskiego Dziedzictwa Kulturalnego²¹. Archiwalia i księgozbiory zrabowane przez hitlerowców w krajach okupowanych, a następnie przejęte przez radzieckie oddziały zdobywczy wojennej, przez długie lata nie zostały zwrócone poprzednim właścicielom. Część materiałów francuskich, znajdujących się poprzednio w Czechach i w Wilkanowie, zwrócono dopiero w 2000 roku²². Książki pozostały w bibliotekach moskiewskich²³.

Sława znalazła się na uboczu działań wojennych. W styczniu 1945 roku, po wywiezieniu pewnej partii zbiorów, esesmani spalili część znajdujących

¹⁷ Patricia Kennedy Grimsted, op. cit., s. 204-205.

¹⁸ A. Van de Sande, *Vrijmetselarij in de Lage Landen*, Zutphen 1995, s. 146; relacja Everta Kwaadgrasa, dyrektora Wolnomularskiego Centrum Kulturalnego w Hadze.

¹⁹ Można przypuszczać, że nie wszystkie zbiory z budynku przy Emserstrasse 12 zdążono wywieźć do Moskwy. Emserstrasse znajduje się w zachodniej części Berlina i druki nie wywiezione do lipca 1945 roku znalazły się w rękach Amerykanów. Potwierdzeniem tej hipotezy może być posiadanie przez bibliotekę Wolnego Uniwersytetu w Berlinie części druków biblioteki Wielkiej Łoży pod 3 Globami.

²⁰ Patricia Kennedy Grimsted, op. cit., s. 206-208.

²¹ Renate Endler, Elisabeth Schwarze, *Die Freimaurerbestände im Geheimen Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz*, Bd. 1., Frankfurt am Main [et all.] 1994, s. 47.

²² *FM-Akten des KGB zurückgekehrt* „Blaue Blätter“ 2001, nr 301, s. 7.

²³ Patricia Kennedy Grimsted, op. cit. s. 204-205; Ingo Kolasa, *Sag mir wo die Bücher sind*, „Zeitschrift für Bibliothekswesen und Bibliographie“, Jg. 42(1995), H. 4, s. 359.

się w Sławie archiwaliów. Oddziały liniowe Armii Czerwonej przeszły przez Sławę na przełomie stycznia i lutego. Do Sławy nie dotarły oddziały zdobywczy wojennej. Wśród mieszkańców Sławy sporą grupę stanowili, skazani na roboty przymusowe, Polacy – pochodzący z pogranicznych powiatów Wielkopolski. Niektórzy z nich postanowili zaraz po przejściu frontu osiedlić się w Sławie na stałe. Stąd, już wczesną wiosną 1945 roku, gdy kilkadziesiąt kilometrów na zachód od Sławy trwały jeszcze działania wojenne, w mieście pojawiła się szybko polska administracja. Jeden z osiedleńców, poznaniak Jan Kluczka przekazał zarządowi Okręgu Poznańskiego Polskiego Związku Zachodniego informację o przechowywanych w mieście księżkach, a dalej informację tę szybko przekazano dyrektorowi Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu prof. Aleksandrowi Birkenmajerowi, który podówczas był również pełnomocnikiem do spraw zabezpieczania księgozbiorów porzuconych i opuszczonych²⁴.

W roku 1945 bibliotekarze polscy prowadzili na terenie całego kraju wielką akcję ratowania pozbawionych opieki księgozbiorów. Dotyczyło to zarówno księgozbiorów polskich wywiezionych z bibliotek w obawie przed zniszczeniem ich w trakcie działań wojennych, jak księgozbiorów polskich skonfiskowanych przez okupanta instytucjom polskim lub osobom prywatnym wysiedlonym z zachodnich terenów do Generalnej Guberni oraz księgozbiorów instytucji niemieckich, pozostawionych na ziemiach włączonych do Polski w 1945 roku.

Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu koordynowała tę akcję na obszarze Wielkopolski, Ziemi Lubuskiej i Pomorza Zachodniego. Zbiory zabezpieczone na tych terenach przewożono do Poznania, sortowano, prowizorycznie opracowywano, a następnie zwracano prawowitym właścicielom polskim. Zbiory, których właściciele nie zostali odnalezieni lub, które na skutek ustanowionych wówczas dekretów przechodziły na własność państwa, uzupełniły przetrzebione przez wojnę zasoby biblioteczne²⁵.

Prof. Birkenmajer wysłał na zebranie w Polskim Związku Zachodnim mgr. Jana Baumgarta²⁶, a uzyskane tam informacje były na tyle interesujące, że wysłał do Sławy ówczesnego pracownika Biblioteki Uniwersyteckiej Ludwika Gocla, by ten na miejscu ustalił stan faktyczny. Ludwik Gocel wyruszył do Sławy 12 kwietnia. Cztery dni spędził w Lesznie, czekając

²⁴ Archiwum BUP sygn. 537, k. 15.

²⁵ Stanisław Kubiak, *Biblioteka Uniwersytetu im Adama Mickiewicza w Poznaniu 1919-1966*, Poznań 1967, s. 107-111; Małgorzata Głowacka-Helak, *Rewindykacja księgozbioru Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu oraz zabezpieczanie zbiorów porzuconych i opuszczonych w latach 1945-1946 na terenie Wielkopolski i Ziemi Odzyskanych*, „Roczniki Biblioteczne”, 35(1991), z. 1/2, s. 272-290.

²⁶ Archiwum BUP sygn. 537, k. 15, (odręczna notatka A. Birkenmajera).

na przepustkę, ta nieoczekiwana przerwa pozwoliła mu pozyskać informacje o porzuconych księgozbiorach protestanckich kościołów w Lesznie. Do Sławy dotarł 16 kwietnia 1945 roku i natychmiast udał się do zamku. Książki znajdowały się w trzech wielkich salach i hallu XVIII-wiecznego pałacu, częściowo w stosach, częściowo na regałach. Pobieżne oględziny tego zbioru zajęły Gocłowi dwa dni. Jego wielkość oszacował na 100-150 tysięcy, trafnie ocenił, że najcenniejsze są w nim druki masonskie, błędnie jednak zakwalifikował jako masonica druki o innej tematyce, poświadczające rozliczne fobie i zainteresowania Himmlera: jezuici, czarownice, Żydzi. Obok tych książek i czasopism Ludwik Gocel znalazł kilka tysięcy tomów dotyczących spraw stosunków gospodarczych i politycznych Niemiec i krajów anglosaskich. Odnalazł również protokoły Wielkiego Wschodu Francji. Na podstawie znaków własnościowych słusznie ocenił pochodzenie książek z bibliotek łóż wolnomularskich oraz specjalnych zakupów dla Biblioteki Fachowej Reichsführera SS. Odnotował, że ok. 25% druków zostało ostemplowanych stemplami Biblioteki Fachowej. Na podstawie rozmów z Polakami, którzy w czasie wojny byli w Sławie robotnikami przymusowymi, wyciągnął fałszywy wniosek, że Sława była rezydencją Himmlera²⁷.

Natychmiast po powrocie do Poznania, w dniu 21 kwietnia 1945 roku w pisemnym sprawozdaniu poinformował władze uczelni o wynikach swego rekonesansu, a w trzy dni później – decyzją rektora – wrócił do Sławy, by zająć się zabezpieczeniem i organizacją przewozu do Poznania znalezionych książek. Tę decyzję rektora potwierdziło Ministerstwo Oświaty pismem z dnia 11 lipca 1945 roku. Już 28 kwietnia rozpoczęto skomplikowaną – trzeba pamiętać o ówczesnych realiach – operację przewożenia książek. Do końca lipca tego roku zorganizowano 16 transportów samochodowych. Część druków udało się przewieźć koleją²⁸. Zasadniczą część tej operacji zakończono w maju 1946, chociaż pojedyncze transporty książek ze Sławy i pobliskiej Lubogoszczy zdarzały się jeszcze w latach 1947-1948²⁹. Akcję opóźniał brak dostatecznych środków na pokrycie kosztów transportu. Należy też pamiętać, że Sława była jedną z wielu miejscowości, z których trzeba było zwieźć książki do Poznania³⁰.

Niektórzy mieszkańcy Sławy, w miesiącach letnich 1945 roku wzięli na pamiętkę książki lub fragmenty kartotek z pałacu. Później o tym zapo-

---

²⁷ Archiwum BUP sygn. 537, k. 17-19; A. Jazdon, *Zbiory zabezpieczone w Sławie w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu*, „Nasza Sława” (4)1997, nr 1, s. 5-6, przedruk w wydaniu specjalnym w jęz. polskim i niemieckim: *Die in Sława abgesicherten Sammlungen in den Bücherbeständen der Universitätsbibliothek*, „Nasza Sława” (17)2000, nr 2, s. 8, 13.

²⁸ Archiwum BUP sygn. 537, k. 50-53.

²⁹ Sprawozdanie Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu za rok 1948, s. 72. sygn. 104887 IV.

³⁰ Małgorzata Głowacka-Helak *Rewindykacja*, op. cit., s. 285-286.

mniano i dopiero po wielu latach zwrócono uwagę na te materiały. Dzięki nauczycielowi historii w szkole w Sławie, Arturowi Pacydze, latem 1998 roku do Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu trafiły karty kartotek, które można uznać za fragmenty kartoteki Costona oraz fragmenty innych kartotek Amt VII RSHA³¹.

Druki francuskie zwrócono prawowitym właścicielom w latach 1947-1948. Misję ich odzyskania powierzono Paulowi Chevalier attaché ambasady Francji w Warszawie, który 5 sierpnia 1947 przyjechał do Poznania³², skąd w towarzystwie Marii Michałowskiej udał się do Sławy, by przywieźć stamtąd trzy skrzynie, w których – jak sądzono – mogły być druki i archiwalia francuskie³³. Po przejrzeniu zawartości znaleziono pośród wielu innych również druki francuskie; poszukiwania te kontynuowano w magazynach zbiorów zabezpieczonych, ale bez większego powodzenia³⁴. Mimo tych skromnych rezultatów poszukiwań kontynuowano je nadal. W listopadzie przyjechał do Poznania Jean Prinnet konserwator Biblioteki Narodowej, który wraz z kilkoma pracownikami Biblioteki Uniwersyteckiej, systematycznie przejrzał wszystkie zbiory zabezpieczone znajdujące się w Poznaniu. Odnalezione druki przesłano, korzystając z pośrednictwa konsulatu w Poznaniu, do Francji³⁵.

Druki przewiezione ze Sławy do Poznania zostały zagospodarowane w ten sposób, że część druków ekonomicznych i politycznych trafiła do bibliotek katedr i zakładów Uniwersytetu. Pozostałe druki tej kategorii znalazły się w zasobie druków zabezpieczonych Biblioteki Uniwersyteckiej i stopniowo włączone do zbiorów Biblioteki, bądź wymienione z innymi polskimi bibliotekami naukowymi. Podobnie postąpiono z drukami dotyczącymi jezuitów i procesów czarownic. W większości trafiły do zbiorów opracowanych Biblioteki³⁶.

Liczący ok. 10 tysięcy woluminów zasób literatury judaistycznej zawiera druki, będące świadectwem życia zasymilowanych gmin żydowskich w Niemczech na przełomie XIX i XX wieku. Stąd większość druków tego zbioru jest w języku niemieckim.

---

³¹ Sprawozdanie Pracowni Zbiorów Masońskich za rok 1998, s.4; Patricia Kennedy Grimsted, op. cit., s. 220; A. Pacyga, *Zarys dziejów Sławy do 1945 roku*, cz. 4: *Kultura* (4), „Nasza Sława” (10)1998, nr 3, s. 4.

³² Archiwum BUP sygn. 547, k. 101.

³³ Archiwum BUP sygn. 540, k. 169.

³⁴ Archiwum BUP sygn. 547, k. 111-112.

³⁵ Sprawozdanie Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu za rok 1947, s. 82-83. sygn. 104887 IV.

³⁶ Małgorzata Głowacka-Helak, *Działalność Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu nad zagospodarowaniem księgozbiorów porzuconych i opuszczonych. Lata 1947-1950*, „Biblioteka”, 2003, nr 7.

Archiwalia, które znalazły się w Bibliotece Uniwersyteckiej w Poznaniu, były już tylko częścią zbioru sprowadzonego przez SS do Sławy. Najcenniejsze zespoły wróciły do Berlina, część została spalona. Odnalezione w Sławie 21 skrzyń archiwaliów różnej proveniencji, przemieszanych częściowo z drukami, na polecenie Ministerstwa Oświaty, wydano Ministerstwu Bezpieczeństwa Publicznego³⁷. Prośba Ministerstwa Oświaty, by wydać znajdujące się wśród przekazanych archiwaliów materiały biblioteczne, spotkała się z odmową³⁸. Akta te znajdują się obecnie w Instytucie Pamięci Narodowej. To, co pozostało nie przedstawia większej wartości, choć między masą mało wartościowych dokumentów kancelaryjnych można znaleźć kilka ciekawszych zespołów.

Zabezpieczone w Sławie druki masońskie składały się z przemieszanych fragmentów różnych bibliotek lożowych, choć – nad czym należy ubolewać – nie znalazł się tutaj ani jeden kompletny zbiór takiej biblioteki, sporo natomiast (po kilkanaście egzemplarzy tego samego wydania) różnych popularnych wydawnictw masońskich. Dość niespodziewanie więc Biblioteka Uniwersytecka weszła w posiadanie wielkiej ilości książek masońskich, co stwarzało jej możliwość zbudowania wartościowego księgozbioru.

Po przewiezieniu do Poznania przystąpiono do prowizorycznego opracowania książek masońskich. Do dziś zachował się częściowo tzw. katalog akcesyjny, który w zamysle miał służyć uporządkowaniu zbioru przed przekazaniem go do ostatecznego opracowania i włączenia do zbiorów Biblioteki. W 1954 roku przy przenoszeniu tych książek do innego budynku, ich skatalogowana część została rozproszona. W latach 1945-1959 opracowano i włączono do zbiorów Biblioteki Uniwersyteckiej zaledwie kilkadziesiąt pozycji.

W 1958 roku dyrektorem Biblioteki został historyk dr Stanisław Kubiak, który – za sugestią znakomitych historyków naszej uczelni prof. prof. Witolda Jakóbczyka i Janusza Pajewskiego – podjął decyzję o opracowaniu druków wolnomularskich jako wydzielonej kolekcji z własnym inwentarzem i katalogiem³⁹. Kolekcja masoników Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu istnieje od 1 stycznia 1959 roku.

Współcześnie druki masońskie stanowią, tak jak w okresach wcześniejszych, podstawę bibliotek wolnomularskich. Organizacje masońskie otaczają szczególną troską biblioteki wielkich łóż i wielkich wschodów, które stały się rodzajem centralnych bibliotek fachowych w swoim kraju. Biblioteki te są często powiązane organizacyjnie z muzeami i archiwami wolnomularskimi. Druki masońskie znajdują się również w wielu ogólnych

---

³⁷ Archiwum BUP, sygn. 540, k. 65.

³⁸ Archiwum BUP, sygn. 540, k.117.

³⁹ Informacje uzyskane od profesorów Stanisława Kubiaka i Janusza Pajewskiego.

bibliotekach naukowych, zarówno w Polsce, jak i w innych krajach Europy i nierzadko można znaleźć rzeczy zupełnie wyjątkowe. Ale tylko w Bibliotece Uniwersyteckiej w Poznaniu zdecydowano z książek tych uczynić odrębną kolekcję, co w istotny sposób podnosi ich wartość i czyni atrakcyjną dla badaczy.

W latach 1959-1981 opracowano 29 tys. woluminów. Opracowanie specyficznych druków masońskich sprawiało wiele trudności osobom stykającym się z nimi jedynie dorywczo. Dlatego też w październiku 1981 roku utworzona została Samodzielna Sekcja Zbiorów Masońskich (obecnie Pracownia Zbiorów Masońskich). Jej pracownicy początkowo mieli zajmować się tylko opracowaniem zbiorów. Stopniowo, w miarę wzrostu umiejętności, poszerzali swoje obowiązki, przejmowali gospodarkę zasobem jeszcze nie opracowanym oraz obsługę użytkowników (informacja naukowa i udostępnianie).

Najstarszą część tych zbiorów stanowią siedemnastowieczne druki różokrzyżowców i ezoteryków. Stare druki osiemnastowieczne liczą przeszło 4 tysiące dzieł w 3 tysiącach woluminów. Największa część zbiorów pochodzi z XIX i pierwszej połowy XX wieku, do lat 1933-1935 i liczy około 63 tys. woluminów, w tym około 15,5 tys. książek i broszur oraz 47,5 tys. roczników czasopism. Ten, pochodzący ze Sławy Śląskiej tzw. księgozbiór historyczny, liczący razem 66 tys. woluminów, jest uzupełniany w niewielkim stopniu dzięki celowym zakupom antykwarycznym. Aby zbiór druków masońskich nie był zbiorem martwym, podjęto decyzję, by uzupełniać go współcześnie wydawanym piśmiennictwem polskim i zagranicznym, co było posunięciem ze wszech miar celowym, jeśli uwzględnić fakt niezwykle bujnego rozwoju badań nad masonerią, jaki obserwujemy w ostatnim czasie. Dzięki wymianie, zakupom i darom zgromadzono już przeszło tysiąc tytułów literatury współczesnej w 1,7 tys. woluminów oraz 465 roczników 44 tytułów czasopism. Daleko temu zbiorowi do nieosiągalnego kompletu literatury współczesnej, ale stanowi on już reprezentatywną próbę tej literatury.

Ok. 75% zbioru to druki w języku niemieckim, poza tym wydawnictwa w j. angielskim i francuskim i śladowe ilości książek w innych językach. Niestety, w chwili gdy zbiór ten stawał się własnością Biblioteki Uniwersyteckiej, nie było w nim książek w języku polskim. Ten dotkliwy brak starano się uzupełnić, kupując brakujące książki. W ciągu wielu lat mozolnych poszukiwań udało się zgromadzić większość tytułów polskiej literatury na temat wolnomularstwa z drugiej połowy XIX wieku i pierwszej połowy XX wieku. Niestety polskich druków na temat wolnomularstwa z lat 1780-1822 w zbiorach jest wciąż za mało.

Obok zbiorów opracowanych, czytelnicy mogą korzystać z, uporządkowanych wg sygnatur bibliotek łóżowych, reprezentacyjnych fragmentów dwóch bibliotek łóż wolnomularskich, z których szczególnie interesująca wydaje

się biblioteka wrocławskiej loży „Fryderyk pod Złotym Berłem”, liczących razem ok. 5 tysięcy woluminów⁴⁰.

W opracowanych zbiorach znajdują się wszystkie niemieckie, część angielskich i francuskich encyklopedii wolnomularskich⁴¹. Kilkaset pozycji liczą obszerniejsze opracowania o treści ogólnej⁴². Szeroki przekrój zagadnień prezentują również podręczniki i broszury przedstawiające propedeutykę wolnomularstwa oraz liczne broszury apologetyczne i polemiczne⁴³.

Zbiory bogate są we wszystkie podstawowe bibliografie literatury wolnomularskiej. Ich uzupełnieniem, a zarazem wyrazistym potwierdzeniem bogactwa bibliotek wolnomularskich, są liczne drukowane katalogi bibliotek lożowych. Podobną rolę odgrywają katalogi księgarskie, rejestrujące druki oficyn i księgarń wolnomularskich⁴⁴.

Wydawnictwa periodyczne stanowią 70% zbioru masoników. Znajduje się wśród nich 118 tytułów czasopism niemieckich i zbliżona liczba tytułów ukazujących się w innych językach. Spotkać tu można prawie wszystkie liczące się tytuły czasopism⁴⁵. Obok typowych czasopism, wśród periodyków widnieją 32 tytuły niemieckich almanachów i kalendarzy oraz podobne wydawnictwa francuskie i angielskie⁴⁶.

Kolejną grupę periodyków stanowią sprawozdania łóż świętojańskich i wielkich łóż oraz wolnomularskich stowarzyszeń kulturalnych i charyta-

⁴⁰ Drukowane katalogi tych bibliotek: Karl Wahlstedt, *Katalog der Bibliothek der unter der Grossen Loge von Hamburg vereinigten fünf hamburgischen Logen*, Hamburg 1901; Alfred Ockler, *Verzeichnis der Büchersammlung der ger u. vollk St. Johannis-Loge Friedrich zum goldenen Zepter in Breslau.*, Breslau 1897.

⁴¹ Z niemieckich m.in. J. Ch. Gädicke, *Freimaurer-Lexicon*, Berlin 1818; [Icse], *Encyclopädie der Freimaurerei [...] in alphabetischer Ordnung von C. Lenning*, Bd. 1-3, Leipzig 1822-1828; *Allgemeines Handbuch der Freimaurerei, 2. Aufl. von Lennings Encyclopädie der Freimaurerei*, Bd. 1-3, Leipzig 1863-1867; *Allgemeines Handbuch der Freimaurerei, 3. Aufl. von Lennings Encyclopädie der Freimaurerei*, Bd. 1-2, Leipzig 1900-1901; E. Lennhof, O. Posner, *Internationales Freimaurerlexikon*, Zürich 1932; z francuskich: m.in. [T. H. Tschoudy], *L'étoile flamboyante*, Francfort 1766; *Dictionnaire universel de la franc-maçonnerie*, t. 1-2, Paris 1974; z angloamerykańskich: A. Mackey, *Encyclopaedia of Freemasonry, new. ed.*, Chicago 1929; z polskich: *Wolnomularstwo w świetle encyklopedyj*, Warszawa 1934.

⁴² Np. E. Lennhof, *Die Freimaurer*. Zürich 1929.

⁴³ Np. E. F. Bazot, *Manuel du Franc-maçon*, Paris 1811; W. Preston, *Illustrations of masonry*, London 1781; J. A. Starck, *Apologie des Orden der Frey Maurer*. Königsberg 1770.

⁴⁴ Por przypis 3 i 4.

⁴⁵ Najważniejsze w jęz. niemieckim *Die Bauhütte*, 1858-1932; *Freimaurer-Zeitung* 1848-1919; szwajcarska *Alpina* 1878 – do dziś w zbiorach znajdują się roczniki 1878-1943 i od 1996 na bieżąco; angielskie *The Freemason* 1869-1908; francuskie *L'Accacia 1902-1930*.

⁴⁶ Francuski *Almanach des Francs-Maçons*, Amsterdam 1757-1792; niemiecki *Almanach oder Taschen-Buch für die Brüder Freymäurer der vereinigten Deutschen Logen auf das Jahr Christi... mit Genehmigung der Obern*, [Leipzig] 1776-1779; angielski *Free-masons calendar*, London 1781-1800.

tywnych. Sprawozdania w języku niemieckim liczą 115 tytułów⁴⁷. Dużą wartość źródłową posiada liczny zbiór spisów członków łóż niemieckich. Jest on prawie kompletny dla lat 1871-1919. Nieco luk występuje wśród spisów z okresu Republiki Weimarskiej i w okresie od Wiosny Ludów do zjednoczenia Niemiec. Najcenniejsze w tym zbiorze są, niestety niekompletne, spisy członków łóż z XVIII i pierwszej połowy XIX wieku⁴⁸.

Liczenie reprezentowane są zwłaszcza osiemnasto- i dziewiętnastowieczne mowy i zbiory mów wygłaszanych w łóżach. Odzwierciedlają one zainteresowania wolnomularzy oraz są świadectwem pracy wychowawczej prowadzonej w tych placówkach⁴⁹. Zgromadzono tu też dzieła zebrane najwybitniejszych autorów wolnomularskich⁵⁰. Wśród publikacji biograficznych dominują panegiryczne mowy wygłaszane z okazji różnych jubileuszy i łóż żałobnych. Druki te posiadają pewną wartość, bowiem dostarczają podstawowych danych biograficznych nie tylko o wybitnych postaciach świata masońskiego, ale również o tych mniej lub zupełnie nieznanach; dotyczy to zwłaszcza XVIII i XIX wieku, co może być wykorzystane w badaniach nad składem społecznym wolnomularstwa⁵¹. Obok

⁴⁷ M.in. *Mitteilungen der Grossen Loge von Preußen genannt Royal York zur Freundschaft im Orient Berlin*, Berlin 1885-1921; *Bericht über die Tätigkeit der Freimaurerloge Archimedes zu den drei Reissbretten im Orient Altenburg während die Zeit vom [...] bis [...]*, Altenburg 1851-1925.

⁴⁸ Przykładowo: *Haupt-Übersicht von der Grossen National Mutter-Loge der Preussischen Staaten zu den drei Weltkugeln und von den Sämtlichen unter ihrer Constitution Arbeitenden Freimaurer-Logen: Für das Jahr...* / *Grosse National Mutterloge zu den drei Weltkugeln* (Berlin), Berlin 1775-1932 – 8°; *Listen der... vereinigten Logen: Absalom zu den drey Nesseln, St. Georg zur grünenden Fichte, Emmanuel zur Mayen-Blume und Ferdinanda Carolina zu den drey Sternen, in Hamburg*, Hamburg [s.n.] 1775-1795; *Mitglieder-Verzeichniss der gesetzmässigen und anerkannten Freimaurerloge Balduin zur Linde in Leipzig* / *Johannisloge Balduin zur Linde* (Leipzig), Leipzig 1776-1932; interesujący dwujęzyczny spis łoży poznańskiej: *Obraz członków łoża delegowaney Staroszkockiey Miłości i Wierności i St. Jańskięy Świątyni Jedności na wschodzie Poznania: na rok 5835 do 5836 = Mitglieder-Verzeichniß der Deputirten Alt-Schottischen Loge Liebe und Treue und der St. Johannis-Loge Tempel der Eintracht im Orient zu Posen: für das Jahr 5835 bis 5836.* / *Łoża Świętojańska Świątynia Jedności* (Poznań). Posen [1835]; spisy dwujęzyczne wychodziły w latach 1821-1846, do 1872 roku niemieckie spisy łoży poznańskiej miały odznakę łoży z nazwą łoży w językach polskim i niemieckim.

⁴⁹ Wśród nich Joseph Racknitz, *Rede gehalten am Johannis-Feste 1783. in der g. u. v. L. [gerechten und vollkommenen Loge] zu den drey Schwerdtern zu Dresden von J. F. B. z. R. M. v. St. [Meister vom Stuhl]*, [Dresden, s.n., 1783]; Józef Krasniński, *Mowa w czasie obchodu rocznicy Installacji s. i d. p. n. [sprawiedliwej i doskonałej łoży pod nazwą] Kazimierz Wielki miana przez W. B. I. Dozorcę dnia 2. miesiąca IV [i.e. czerwca] r. p. św. 5817, [Warszawa] 1817.*

⁵⁰ Np. Alois Blunauer's *sämtliche Werke*, Leipzig 1800; J. G. Findel, *Schriften über Freimaurerei*, Bd. 1-7, Leipzig 1882-1883.

⁵¹ *Trauerrede auf das am 6ten April 1773 erfolgte Abstreben des Br. Joh. Friedr. Warnshagen gehalten in der Freymaurerloge zu den dreyen Zirkeln in Stettin, von dem Br. Redner. Den 16sten April 1773, Stettin 1773.*

druków panegirycznych znajdują się tu również naukowe biografie wielu wolnomularzy⁵².

Interesującą grupę druków stanowią utwory literackie. Przeważają wśród nich zbiory tekstów pieśni wolnomularskich⁵³, nierzadko wraz z nutami⁵⁴ oraz, gatunkowo dość zróżnicowane, utwory poetyckie recytowane lub czytane w lożach z okazji różnych świąt i uroczystości. Ta część tekstów ma najmniejszą wartość, ale ze względu na swą masowość, jest godnym odnotowania faktem literackim⁵⁵. Prozę reprezentują osiemnastowieczne powiastki filozoficzne oraz powieści, w tym również antymasońskie⁵⁶. Znajdują się tu również nieliczne dramaty o tematyce masońskiej⁵⁷.

Dalszą część stanowią druki prezentujące zagadnienia filozoficzne, etyczne i społeczne wolnomularstwa. Część z nich prezentuje filozofię masonerii i jej poglądy na poszczególne kierunki myśli filozoficznej⁵⁸. Duża grupa druków przedstawia stosunek wolnomularstwa do chrześcijaństwa i jego różnych wyznań. Obejmuje ona zarówno polemikę z Kościołem katolickim, jak i próby znalezienia wspólnej z nim podstawy filozoficznej i praktycznej współpracy⁵⁹. Są tu też dzieła poświęcone etyce, najczęściej były to rozliczne wydania tekstów tzw. starych obowiązków wraz z ko-

⁵² Szymon Askenazy, *Lukasiński*, t. 1-2, Warszawa 1929.

⁵³ Ludwig F. Lenz, *Freymäurer-Lieder im Jahr 1746*, Altenburg 1746; *La lyre maçonne ou recueil de chansons des francs-maçons de Vignolles et du Bois*, La Haye 1787; *Vollständiges Gesangbuch Für Freimaurer*, Berlin 1804.

⁵⁴ Np. J. W. von Hymmen, *Freymäurerlieder mit Melodien*, Berlin 1771.

⁵⁵ Wśród wielu takich wierszy Karl F. Philippi, *Zum Feste der Bruderliebe*, 1830; Adolf von Nostitz und Jänckendorf, *Zur Feier des Johannisfeste 1824*.

⁵⁶ Przykładem rozpowszechnienia osiemnastowiecznych powieści filozoficznych jest książka Ramsaya *Les voyages de Cyrus* (1727). W zbiorach brak francuskiego oryginału, znalazły się w natomiast niemieckie wydania tej książki w jęz. francuskim *La nouvelle Cyropédie ou Les voyages de Cyrus avec un discours sur la Mythologie*, par Mr. Ramsey, nouv. éd.; impr. suivant la copie de Paris, Bvtzow, Wismar 1763; tłumaczenia niemieckie *Die Reisen des Cyrus: eine moralische Geschichte: nebst einer Abhandlung über die Mythologie und alte Theologie*, von dem Ritter von Ramsay; aus d. Franz. übers von Matthias Claudius mit einer Vorrede des Asmus, Breslau 1780 i polskie *Podróże Cyrusa: historia obyczajna z rozmową o bajkach pogańskich, y o ich teologij*, t. 1-2: przez kawalera Ramsay po francusku opisane a dla pożytku kraju na polski język przetłomaczone Roku MDCCLXX w Warszawie [1770].

⁵⁷ Tu przedstawione w formie dialogów poglądy G. E. Lessinga na wolnomularstwo *Ernst und Falk*, Wolfenbüttel 1778; przykład typowych dramatów osiemnastowiecznych P. Clément, *Les fri-maçons: Hyperdrame*, Londres 1740.

⁵⁸ Kontrowersyjne dzieło wybitnego filozofa polskiego działającego w wolnomularstwie badcińskim F. B. Trentowski, *Die Freimaurerei in ihrem Wesen und Unwesen*, F. A. Brockhaus, Leipzig 1873; równie kontrowersyjne dzieło niemieckiego wolnomularza J. G. Findel, *Geist und Form der Freimaurerei*, Leipzig 1874.

⁵⁹ Jeden z wielu druków polemicznych J. G. Findel, *Die Papstkirche und die Freimaurerei: eine freimaurerische Antwort auf die päpstliche Encyklika*, Leipzig 1884; Próba pogodzenia A. Lantoiné, *Lettre au Souverain Pontife*, Paris 1937.

mentarzami⁶⁰. W tej grupie wolno nam również umieścić wszelkiego rodzaju publikacje poświęcone poszczególnym cnotom wolnomularskim⁶¹. Myśl społeczną wolnomularstwa można śledzić poprzez prace, prezentujące stosunek Zakonu do takich problemów, jak socjalizm, antysemityzm, kwestia kobieca aż do narastającej w ostatnich latach przedwojennych groźby faszystyzmu i prawicowego nacjonalizmu⁶².

W tej grupie druków znajdują się również publikacje ukazujące stosunek masonerii do wiedzy tajemnej⁶³.

Historii wolnomularstwa poświęcone są liczne druki przedstawiające prekursorów ruchu, czyli dzieje licznych towarzystw ezoterycznych i misterii religijnych lub parareligijnych od czasów starożytnych aż po współczesność⁶⁴. Inne opisują historię średniowiecznego Zakonu Templariuszy, do którego legendy często nawiązywała masoneria⁶⁵. Wreszcie jest jeszcze pewna grupa tekstów, przedstawiająca dzieje średniowiecznych bractw budowlanych⁶⁶.

Wiele druków przedstawia wolnomularstwo od jego początków aż po dzień dzisiejszy tak w sposób naukowy, jak i popularyzatorski⁶⁷. Znacznie mniej – co zastanawiające – jest prac szczegółowych, zajmujących się dziejami masonerii w wyodrębnionych okresach⁶⁸; tutaj najczęściej na ramy

⁶⁰ *Lebensregeln für ächte Freymaurer*, Im Orient, [i.e. Frankfurt a. M.] 1788; *Freimaurer Regeln*, [Kopenhagen] 1795.

⁶¹ [B. G. Schumacher], *Der siebenjährigen Isis, Gnoti seauton und Mäureinnen: erste Fortsetzung der drey Säulen der Unbekannten im Lande, Reval*; Leipzig, bey Albrecht und Compagnie, 5782, 92 s., 8°.

⁶² J. Uhry, *Socialisme et Franc-Maçonnerie*, Lyon 1912; D. Bischoff, *Freimaurerei und Deutschtum: eine Auseinandersetzung zwischen Freimaurerei und Antisemitismus*, Leipzig 1920; T. Cegielski, *Masoni, kobiety i kwestia kobieca.*, Warszawa 1990, s. 189-206; Bécamne, Brenier, *Étude des doctrines fascistes et des moyens de les combattre*. Paris 1934.

⁶³ *Ueber geheime Wissenschaften, Initiationen und neuere Verbindungen*. Bd. 1-2, Altenburg 1786-1787.

⁶⁴ J. A. von Starck, *Ueber die alten und neuen Mysterien*, Berlin 1782.

⁶⁵ F. Nicolai, *Versuch über die Beschuldigungen welche dem Tempelherrenorden gemacht worden, und über dessen Geheimniss: nebst einem Anhang über das Entstehen der Freymaurergesellschaft*, von Friedrich Nicolai, Thl. 1-2, Berlin 1782.

⁶⁶ K. Heidehoff, *Die Bauhütte des Mittelalters in Deutschland: eine kurzgefasste geschichtliche Darstellung mit Urkunden und anderen Beilagen, so wie einer Abhandlung über den Spitzbogen in der Architektur der Alten als Vorläufer der Grundzüge der altdeutschen Baukunst und auch an der Verfassers Werk „die Ornamentik des Mittelalters“ sich anreihend von Karl Heidehoff*, Nürnberg 1844.

⁶⁷ Początki naukowej historiografii wolnomularstwa P. Begue-Clavel, *Histoire pittoresque de la franc-maçonnerie*, Paris 1843; znaczące syntezy dziewiętnastowieczne J. G. Findel, *Geschichte der Freimaurerei*, Leipzig 1861; R. F. Gould, *History of Freemasonry*, vol. 1-6, London 1881-1887.

⁶⁸ C. Jannet, *La franc-maçonnerie au XIX siècle: études d'histoire contemporaine*. Par Claudio Jannet. Avignon 1882.

chronologiczne nakładają się ramy przestrzenne: wolnomularstwo w poszczególnych krajach, regionach i miastach⁶⁹. Publikacje poświęcone dziejom wielkich łóż składają się zarówno z rzetelnych prac naukowych, jak i sumiennie, z poszanowaniem faktografii prowadzonych kronik, rozlicznych przyczynków o różnej wartości i – bezwartościowych na ogół – panegiryków⁷⁰.

W zbiorach naszych znajduje się kilkaset konstytucji i statutów wolnomularskich. Ozdobą ich jest pierwodruk pierwszej konstytucji Wielkiej Łoży Londynu z 1723 roku, opracowanej przez Jamesa Andersona, której podstawowe postanowienia obowiązują wszystkich wolnomularzy do czasów współczesnych⁷¹. Ponadto są tu jej dalsze wydania oraz przeróbki i reprinty⁷². Zachował się też komplet statutów wielkich łóż niemieckich (wszyst-

---

⁶⁹ Przykładem mogą być międzywojenne opracowania Stanisława Małachowskiego-Lempickiego poświęcone wolnomularstwu polskiemu: St. Małachowski-Lempicki, *Wykaz polskich łóż wolnomularskich oraz ich członków w latach 1738-1821 poprzedzony zarysem historii wolnomularstwa polskiego i ustroju Wielkiego Wschodu Narodowego Polskiego*, Kraków 1929. Osobne odbicie z Archiwum Komisji Historycznej, ser. 2, t. 2; St. Małachowski-Lempicki, *Wolne mularstwo w Lubelszczyźnie 1811-1822*, Lublin 1933, (Prace Komisji Historycznej Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Lublinie, nr 12); St. Małachowski-Lempicki, *Kaliskie loże wolnomularskie*, Kalisz 1928.

⁷⁰ Wśród poważniejszych opracowań: A. Flor, *Geschichte der Grossen Loge von Preussen, genannt Royal York zur Freundschaft im Orient von Berlin*, Bd. 1-2, Berlin 1898; F. A. Etzel, *Geschichte der Grossen-National-Mutter-Loge der preussischen Staaten genannt zu den drei Weltkugeln nebst der Beschreibung ihrer Säcularfeier*, Berlin 1840 i późniejsze wydania; W. Wald, *Geschichte der Grossen Landesloge der Freimaurer von Deutschland zu Berlin*, Bd. 1-2, Berlin 1920-1921; B. Beyer, *Geschichte der Grossloge „Zur Sonne“ in Bayreuth von 1741*, Bd. 1-3, Frankfurt a. M. 1954-1955; A. G. Jouaust *Histoire du Grand Orient de France*, Rennes: Brisard; Paris: Teissier, 1865, 527 s., 16°; J.-A. Faucher, *Histoire de la Grande Loge de France (1738- 1980)*, Paris 1981.

⁷¹ [J. Anderson], *The Constitutions of the free-masons : Containing history, charges, regulations & of that most Ancient and Right Worshipful Fraternity: for the Use of the Lodges*, London 5723 [1723].

⁷² 2. wyd. London 1738; 3. wyd. London 1746; 4. wyd. London 1756; piękne edytorstwo 5. wyd.: *Constitutions of the antient fraternity of free and accepted Masons: containing their history, charges, regulations &c. First compiled by order of the Grand Lodge, from their old records, and traditions, by James Anderson, D.D, a new edition revised, enlarged, and brought down to the year 1784, under the direction of the Hall Committee by John Noorthouck*, London 1784; osiemnastowieczne przeróbki francuskie i niemieckie naśladowały przeróbkę J. Kucnena, *Constitutions, histoires, loix, charges, réglemens et usages, de la tres vénérable confrairie des acceptées franc-maçons: Tirés de leur témoignages authentiques & traditions fidelles[!] de plusieurs siecles, trad. de l'anglois par Jean Kuenen*, La Haye 1736; najlepszy reprint sporządzono w Wiesbaden w 1900 roku w ramach serii *Neuauflagen und Uebersetzungen aelterer freimaurerischer Werke*; współcześnie wydaje się reprint pierwszego wydania równoległe z tłumaczeniem na odpowiedni język np. *Die Konstitution der Freimaurer aus dem Jahre 1723, James Anderson; Faksimile-Ausgabe des englischen Originaltextes mit deutscher Übersetzung von Rudolf Ebel*, Bayreuth 1983.

kie wydania)⁷³. Są też statuty wielu wielkich lóż innych krajów⁷⁴. Poza tym dużą część tego zbioru tworzą statuty poszczególnych lóż⁷⁵. Spotkać tu można grupę statutów wolnomularskich fundacji i stowarzyszeń charytatywnych oraz kulturalnych⁷⁶.

Niewielki dział druków, to różnego rodzaju publikacje poświęcone działalności zewnętrznej, czyli dobroczynnej, kulturalnej i propagandowej masonerii⁷⁷.

⁷³ *Gesetzbuch des unter dem besonderen allerhöchsten Schutze seiner Königlichen Hoheit des Grossherzogs von Hessen und bei Rhein etc. stehenden Freimaurerbundes zum Eintracht, Darmstadt 1846* oraz wyd. z roku 1862, 1873, 1887 i 1926; *Verfassungs-Gesetz der Grossen Landesloge der Freimaurer von Deutschland*, [Berlin 1843] oraz wyd. z lat 1905, 1906, 1914, 1925; *Grundvertrag für den Sächsischen Logenbund vom 28. September 1811*, Dresden 1859 oraz wyd. z roku 1876, 1894; *Constitutions-Buch der Grossen Loge von Hamburg und der unter ihrer Constitution arbeitenden Tochter-Logen: Nach gesetzlicher Genehmigung eingeführt Johannis 1845*, [Hamburg 1845] oraz wyd. z roku 1862, 1878, 1893, 1910; *Code maçon ou Statuts & réglemens tant généraux que particuliers pour l'usage et la conduite de la T. S. M. l'ancienne T. J & T. P. Loge française Royale Yorck, de l'Amitié à l'Or. de Berlin*, réd. par Le Bauld-de-Nans Berlin Bourdeaux 1789 oraz wydania z lat 1797, 1800, 1806, 1815, 1824, 1836, 1854, 1863, 1872, 1889, 1890, 1902, 1906, 1921, 1929; *Gesetz-Buch des eklektischen Freimaurer-Bundes vom Jahre 5801: zum Gebrauche der ger. und vollk. St. Johannes Sokrates zur Standhaftigkeit im Orient zu Frankfurt am Main eingerechet*, Frankfurt a. M. 1836 oraz wyd. z roku 1845, 5860, 1871, 1880, 1896, 1911, 1927; *Die Ordens-Statuten der Brüder Freymaurer, zum alleinigen Gebrauche der Grossen National-Mutter-Loge zu den drey Weltkugeln und ihrer sämmtlichen Töchter-Logen.*, Berlin 1799 oraz wydania z lat 1834, 1841, 1850, 1852, 1857, 1861, 1865, 1873, 1883, 1895, 1908, 1928; *Grundvertrag der grossen Freimaurer-Loge zur Sonne im Or. Bayreuth Jahr 5810/5811*, Bayreuth 1811 oraz wyd. z lat 1850, 1870, 1877, 1889, 1896, 1900, 1905, 1926.

⁷⁴ Francuskie m.in. *Statuts de l'ordre maçonnique en France*, Paris 5806; holenderskie *Wetboek voor de broederschap der vry-metselaaren, in de Bataafsche Republiek, en derzelver onderhoorige coloniën en landen*, [Den Haag: s.n., 1798]; polskie: nie wprowadzony w życie projekt *Ustawa konstytucyjna Wol. Mularstwa Polskiego*, Warszawa 1820; *Konstytucja Wielkiej Loży Narodowej „Polacy Zjednoczeni”*, Warszawa 1928.

⁷⁵ Wzorujący się na konstytucji Andcrsona *Constitutions-Buch der rechtmäßigen und zweckförmigen auch gerechten und vollkommenen Loge freier und angenommener Maurer Archimedes zu den drei Reisbrettern in Altenburg*, [Altenburg] 5803; typowy statut loży niemieckiej *Constitution der g.[erechten] und v.[ollkommenen] [Loge] zu den drei Pfeilen in Nürnberg*, Nürnberg 1846; francuski *Reglements de la R. L. Ec. [Respectable loge ecossaise] des sept-ecossais-réunis, à l'Or; de Paris*, Paris 1823; angielski *By-laws of the lodge, constituted under the authority of the United Grand Lodge of England, and on the register No 238, as the regular and perfect St John's Lodge „The Pilgrim”, in London*, London 1876.

⁷⁶ Statut fundacji charytatywnej: *Statut der Luisen-Stiftung der Grossen National-Mutterloge zu den drei Weltkugeln*, Berlin 1900; statut stowarzyszenia naukowego i kulturalnego: *Statuten des Vereins deutscher Freimaurer nebst Reglement für die Bibliothek*, Leipzig 1867.

⁷⁷ Dobroczynność lóż niemickich: F. Possart *Die gemeinsame Werkthätigkeit der deutschen Freimaurer*, Berlin 1886; francuskich: *La philanthropie comme moyen d'extérioration de la franc-maçonnerie: Application pratique: Rapport adopté par le Congrès le 29 février 1936*, Paris 1936; przykład towarzystwa naukowego i kulturalnego; H. Wanner, *Geschichte des Vereins deutscher Freimaurer: Festschrift zur 50-Jahrfeier der Vereins*, Berlin 1911.

Wiele interesujących pozycji dotyczy rytuałów i symboliki wolnomularskiej. Mieszczą się tu zarówno opracowania poświęcone problemom rytualistyki, analizujące rozwój jej wielostopniowej struktury⁷⁸, jak książki omawiające symbolikę wolnomularską i jej poszczególne elementy⁷⁹. Obok opracowań znajduje się wiele źródłowych tekstów rytualnych, tj. liczne katechizmy, najczęściej stopni symbolicznych⁸⁰. Ważne są księgi rytów całych systemów⁸¹. Znajdują się w zbiorach księgi rytuałów inicjacji i innych obrzędów wolnomularskich⁸². Znaleźć tu też można wyciągi dla poszczególnych członków kierownictwa loży⁸³. Do najciekawszych w tej grupie druków należą osiemnastowieczne teksty antymasońskie, zawierające dość wczesne opisy obrzędów wolnomularskich⁸⁴.

⁷⁸ Z ważniejszych [Vuillaume], *Manuel maçonnique, ou tailleur de tous les rites de maçonnerie pratiqués en France; dans lequel on trouve l'etymologie et l'interprétation des Noms mystérieux de tous les grades qui composent les differens Rites; Préc. d'un Abrégé des Règles de la prononciation de la langue hebr. dont presque tous les mots sont empruntés, et suivi du calendrier lunaire des Hebreux, a l'usage des Institution Maçonniques: avec 32 planches; par un vétéran de la Maçonnerie*, Paris 1820; tłumaczenie niemieckie; *Maurerisches Handbuch oder Darstellung aller in Frankreich üblichen Gebräuche der Maurerei worin die Ableitung und Erklärung aller mysteriösen Worte und Namen von allen Graden der verschiedenen Systeme enthalten sind*, Leipzig 1821.

⁷⁹ G. Oliver, *Signs & Symbols illustrated & explained, in a course of twelve lectures on freemasonry* by George Oliver, new ed. with copious additions by the author, London 1857; Josef Schauberg, *Vergleichendes Handbuch der Symbolik der Freimaurerei, mit besonderer Rücksicht auf die Mythologien und Mysterien des Alterthums*, Bd. 1-3, Schaffhausen 1861-1863; K. Serini, *Symbol w wolnomularstwie*, Warszawa 1933.

⁸⁰ Francuskie *Instruction pour les grades symboliques de la franc-maçonnerie*, Paris 1826; niemieckie *Instruction des Meister-Grades im Bunde der Grossen National-Mutter-Loge der Freimaurer in den preussischen Staaten genannt zu den drei Weltkugeln*, Berlin 1854.

⁸¹ Najważniejsze drukowane zbiory rytuałów; Louis Guillemain de Saint Victor, *Recueil précieux de la maçonnerie adonhiramite dédié aux maçons instruits*, part 1-3, Philadelphia [i.e. Paris] 1785; Friedrich Ludwig Schröder, *Ritualsammlung* nr 1-20, Rudolstadt 1805-1816; Jean-Marie Ragon, *Françmaçonnerie*, vol. 1-16, Paris 1860-1861.

⁸² Rytuał inicjacji: A. Puschkin, *Ritual für Receptionen und Arbeiten des I. Grades nach Fessler'schen System neu bearb. von Alexander Puschkin*, Bayreuth 1869, 4°; loża biała: R. Fischer, *Die Schwesternloge: Ritual und Material zu Schwesternversammlungen*, Leipzig 1878, VI, 256 s., 8°. Loża stołowa: *Ritual für Tafel-Logen und Vorschritt für Brudermahle in den St. Johannisgrade*, Berlin 1888. Poświęcenie loży: *Ritual zur Einweihung des neuerbauten Tempels der Loge Eleusis zur Verschwiegenheit im Or. Bayreuth am 28. August 1881*, Bayreuth 1881.

⁸³ Np. *Tafel-Loge für den Iten Aufseher*, [Berlin] 1880, 16 s., 8°; *Ritual für die Trauerloge: Zweiter Aufseher*, Berlin 1880.

⁸⁴ Pierwszym było dziełko Samuela Pricharda, *Masonry dissected being a universal and genuine description of all its branches, from the orig. to this present time*. W zbiorach znajduje się wyd. 7 London 1736; warto wspomnieć o L. Gabanon [i.e. L. Travenol], *Catéchisme des francs-maçons, précédé d'un Abrégé de l'histoire d'Adoniram, Architecte du Temple de Salomon & d'une explication des cérémonies qui s'observent à la réception des maîtres, le*

Ważną częścią zbioru są druki stowarzyszeń, które poprzez swój charakter i rytuały zbliżały się do wolnomularstwa. Najcenniejsze w tej grupie – a przez wielu badaczy uważaną za bezcenne – są siedemnastowieczne druki różokrzyżowców. Znajduje się tu około 75 tytułów różnych publikacji z lat 1614-1628, a wśród nich dzieła dla tego ruchu podstawowe (w tym prawie wszystkie publikacje różokrzyżowców niemieckich)⁸⁵. Są tu

---

*signe, le mot & l'attouchement qui les distinguent d'avec les apperentifs compagnoms. Dédié au beau sexe. Par Leonard Gabanon. À Jerusalem et à Limoges chez Pierre Mortier, 1444 depuis le Déluge. Avec approbation & privilege du roi Salomon. [Paris 1744], gdyż zainspirowało autora słynnych rysunków ceremonii inicjacyjnych; najważniejsze „druki zdradziackie” to *Ordre des francs-maçons trahi, et le secret des mopses revelé*, Amsterdam 1745; Gabriel Louis Calabre Pérau, *Les secrets de l'ordre des francs-maçons, dévoilés et mis au jour par Ms P****, P. 1-2, Amsterdam [i.e. Frankfurt a.M.] 1745; [Larudan], *Les francs-maçons écrasés: Suite du livre intitulé: L'ordre ses francs maçons trahi*, trad. du latin, Amsterdam 1747.*

⁸⁵ Pierwodruk podstawowej broszury różokrzyżowców: Johann Valentin Andrcä, *Allgemeine und General Reformation, der gantzen weiten Welt: Beneben der Fama Fraternitatis, Dess Löblichen Ordens des Rosenkreutzers, an alle Gelehrte und Häupter Europae geschrieben: Auch einer kurzen Responson, von dem Herrn [Adam] Hasselmeyer gestellt, welcher deswegen von den Jesuitern ist gefänglich eingezogen, und auff eine Galleren geschmiedet: Itzo öffentlich in Druck verfertigt, und allen treuen Hertzen communiciret worden*, Cassel 1614 i późniejsze wydania pt. *Fama Fraternitatis oder Entdeckung der Bruderschaft Löblichen Ordens des Rosenkreutzers: beneben der Confession: oder Bekanntnis derselben Fraternitet an alle Gelehrte und Häupter Europa geschrieben...* z 1615, 1616 i 1617 roku; inne druki Andreä'go: *Turbo, sive moleste et frustra per Cuncta Divagans ingenium. In Theatrum productum*, Helicone 1616; inni autorzy: Michael Maier, *Themis aurea, Das ist von der Gesetzen und Ordnungen der löblichen Fraternitet R. C. Ein ausführlicher Tractat und Bericht [...]. Jetzund inn Teutsch übers. durch R. M. F., Franckfurt 1618; tenże, Mich. Maieri Tractatus posthumus, sive Ulysses; hoc est: sapientia seu intelligentia, tanquamcoelestis scintilla beatitudina, quod si in fortunae et corporis bonis naufragium faciat, ad portum meditationis et patientiae remigio feliciter se expediat. Una com annexis tractatibus de Fraternitate Rosae Crucis*, Francofurti 1624; Robert Fludd, *Tractatus Apologeticus, Integritatem Societatis de Rosae Cruce defendens: In qua probatur contra D. Libavii & aliorum eiusdem farinae calumnias, quod admirabilia nobis à Fraternitate R. C. oblata, sine improba Magiae impostura, aut Diaboli praestigiiis & illusionibus praestari possint / Authore R. de Fluctibus. Lugundi Bataavorum [i.e. Leyden] 1617; Gdańszczanin Julius Sperber, *Echo Der von Gott hocheleuchten Fraternitet, des löblichen Ordens R. C. Das ist: Exemplarischer Beweiss, Das nicht allem dasjenige was isst in der Fama und Confession der Fraternitet R. C. ausgeboten, möglich und war sey, sondern schon für neunzehn und mehr Jahren solche Magnalia DEI, etzlichen Gottesfürchtigen Leuten, mitgetheilet gewesen, und von ihren Privatschriften deprædiciert worden. Wie dessen ein fürtrefflich Magisch Scriptum und Tractätlein, der Hochlöblichen Fraternitet R. C. Dediciret und öffentlich durch den Druck evulgiret wird. Durch des Deutschen Abecess Laut*, Danzig 1616; Friedrich Grick, *Fortalitium Scientiae, Ireneus Agnostus [pseud.]*, [Nürnberg] 1617.*

⁸⁶ Z ciekawszych: Adam Michael Birkholz, *Der Compass der Weisen, von einen[!] Mitverwandten der innern Verfassung der ächten und rechten Freymäurerey beschrieben herausgegeben mit Anmerkungen, einer Zueignungsschrift und Vorrede, in welcher die Geschichte*

ponadto druki złoto- i różokrzyżowców z XVIII wieku⁸⁶. Wartościowe są teksty osiemnastowiecznych iluminatów⁸⁷. Do tej grupy zbiorów należą publikacje związków nawiązujących do templariuszy, żydowskiej organizacji B'nai B'rith, druidów, Schlaraffii, rotarian i innych organizacji⁸⁸.

Ostatnim działem zbiorów jest literatura antywolnomularska, obejmująca okres od osiemnastego do dwudziestego wieku⁸⁹.

Od 1969 roku zbiory masońskie biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu są przechowywane w osiemnastowiecznym pałacu w Ciężeniu nad Wartą

---

dieses erlauchten Ordens, vom Anfang seiner Stiftung an deutlich und treulich vorgetragen, und die Irrthümer einiger ausgearteter französischer Freymäurer-Logen entdeckt werden von Ketmia Vere, Berlin und Leipzig 1779; Joseph F Göhring, Die Pflichten der G. und RC [Gold- und Rosenkreuzers] alten Systems imn Juniorats-Versammlung abgehalten von Chryosphiron, Berlin 1782.

⁸⁷ Ważniejsze druki tzw. iluminatów bawarskich: *Einige Originalschriften des Illuminatenordens, welche bey dem gewesenen Regierungsrath Zwack durch vorgenommene Hausvisitation zu Landshut den 11. und 12. Oktob. 1786 vorgefunden worden: auf höchsten Befehl Seiner Churfürstlichen Durchleucht zum Druck befördert*, München [1787]; Adam Weishaupt, *Apologie der Illuminaten*, Frankfurt, Leipzig [i.e. Nürnberg] 1786; Adolf Frh. v. Knigge, *Philo's Endliche Erklärung und Antwort, auf verschiedene Anforderungen und Fragen, die an ihn ergangen, seine Verbindung mit dem Orden der Illuminaten betreffend*, Hannover 1788; równie ciekawą dla Polaków była grupa tzw. Iluminatów awiniońskich: Józef Ujejski, *Król Nowego Izraela: karta z dziejów mistyki wieku Oświecenia*, Warszawa 1924.

⁸⁸ Neotemplariusze: J. Kleemeyr, *Der Gut-Templer-Orden (The Independent Order of Good Templars)*, Flensburg 1902; Odd Fellows: Theo A. Ross, *Odd Fellowship, its history and manual*, New York 1890; B'nai Brith: Julius Bien, *Geschichte des U.O.B.B. [Unabhängiger Orden Bne Briss]*, Kattowitz 1888; polskie loże tej organizacji: J. Steinberg, *Historia Żydowskiego Stowarzyszenia Humanitarnego „Solidarność” B'ne B'rith*. Kraków 1932; druidzi: Hugo Wicse, Heinrich Fricke, *Vereinigter Alter Orden der Druiden*, Hamburg 1904; Szlarafia: O. R. Zwilling, *Schlaraffia: Der Weltbund Allschlaraffia, dessen Geschichte, Verfassung, Einrichtungen, Bräuche, Wessen und Zweck, Schlaraffia im Weltkriege*, 2. Aufl., Leipzig 1918; rotarianie: *Manual of procedure with supplemental information: Constitution and by-laws of Rotary International: Rotary Club constitution and by-laws*. Chicago 1937; spośród wielu drobnych związków: Karl Friedrich Köppen, Johann Wilhelm Bernhard von Hymmen, *Crata Repoa: oder Einweyhungen in der alten geheimen Gesellschaft der Egyptischen Priester*, Berlin 1778.

⁸⁹ Poza wymienionymi w przypisie 80 przykładami tzw. pism zdradzieckich typowe dla tej literatury: Augustin Barruel, *Mémoires pour servir à l'histoire du Jacobinisme*, t. 1-4, Hambourg 1800; słynny Léo Taxil, *Les Frères Trois-points*, nouvelle édition, Paris 1885; Erich Ludendorff, *Vernichtung der Freimaurerei durch Enthüllung ihrer Geheimnisse*, München 1927; propagandyści hitlerowscy: Dieter Schwarz, *Die Freimaurerei, Weltanschauung, Organisation und Politik. Mit einem Vorwort des Heinrich Heydrich*, Berlin 1942; Erich Ehlers, *Freimaurer arbeiten für Roosevelt: Freimaurerische Dokumente über Zusammenarbeit zwischen Roosevelt und der Freimaurerei*, Berlin 1943; początek polskiej literatury antymasońskiej w XVII wieku: *Zwycięstwo prawdy, albo Fransmasonia zemszczona z fałszywych zarzutów ludzi nie należących do tego Zgromadzenia przez C.B.d.H.G.D.p.I.G.D.d.L. Zwycięstwo prawdy albo Religia zemszczona z obłudnych odpowiedzi ludzi należących do Zgromadzenia Fransmasoneryi przez X.S.X.P.W.W.L.S.K.N.W.P.* w Jeruzalem, w Rzymie [i.e.

(pow. słupecki)⁹⁰. Stare druki z XVII i XVIII wieku są ze względów bezpieczeństwa przechowywane w wydzielonym pomieszczeniu magazynów Biblioteki w Poznaniu. W Poznaniu, w pomieszczeniach Pracowni Zbiorów Masońskich są przechowywane pierwsze egzemplarze poloników i druków współczesnych.

W ciągu reprezentacyjnych sal pierwszego piętra pałacu, ulokowano czytelnię zbiorów masońskich. Wybrano do niej 4 tysiące woluminów kolejnych egzemplarzy najważniejszych tytułów książek i czasopism, o najlepiej zachowanych oprawach. Aranżacja czytelnicy nawiązuje do wystroju łoży wolnomularskiej: niebieskie zasłony i obrusy, świeczniki, półkolumny, tzw. kobierzec. Na ścianach wiszą reprodukcje charakterystycznych grafik wolnomularskich. Przebywający w pałacu czytelnicy mają prawo wolnego dostępu do półek. Udostępnianie zbiorów ma charakter prezencyjny, wyłącznie w pałacu ciężańskim lub na wcześniejsze zamówienie w Czytelnicy Zbiorów Specjalnych Biblioteki w Poznaniu.

Ulokowanie zbiorów masońskich w Ciężeniu spowodowało, że kartkowy katalog masoników został zdublowany. Jeden komplet katalogów znajduje się w Bibliotece Uniwersyteckiej w Poznaniu, w Pracowni Zbiorów Masońskich, a drugi w Ciężeniu. Mikrofiszową wersję katalogu według stanu na maj 1989, wydała i rozprowadza firma Olms-Verlag z Hildesheim. Od 2002 roku zbiory masońskie są stopniowo wprowadzane do katalogu elektronicznego Biblioteki.

Zbiory są udostępniane badaczom od połowy lat osiemdziesiątych XX wieku. Korzystają z nich uczeni krajowi i zagraniczni. Na podstawie m. in. zbiorów masońskich Biblioteki powstały wartościowe publikacje naukowe. Satysfakcję z pracy w wartościowym zbiorze źródłowym i ze stworzonych im w Ciężeniu warunków pracy autorzy wyrażają we wstępach do swoich publikacji⁹¹.

Warszawa? 1785); L. Hass przypuszcza, że autorem pracy *Zwycięstwo prawdy albo Religia zemszczona*. mógł być ks. Stefan Łuski; w początku XIX wieku dominował Karol Surowiecki, *Missya lożowego apostoła odprawiona przez W.B.N.N.R. praw. św. 5814*, Berdyczów [i.e. Warszawa] 1814; na przełomie XIX i XX wieku Feliksa Eger, *Żydzi i masoni we wspólnej pracy*, Warszawa 1908; wśród wielu publicystów okresu międzywojennego Mieczysław Skrudlik, *Z tajemnic masonerii*, Warszawa 1927; współcześnie Stanisław Krajski, *Masoneria polska i okolice*, Warszawa 1997.

⁹⁰ *Ciężeń: Pałac Biskupi*, w: *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 5, z. 22. *Powiat słupecki*, Warszawa 1960; Janina Myślińska, *Pałac biskupi w Ciężeniu*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 19(1957), s. 404-405; Andrzej Bendziński, *Pałac w Ciężeniu i jego funkcje biblioteczne*, „Biblioteka” (12)1999, nr 3, s. 33-37; folder Andrzej Bendziński, Andrzej Karpowicz, *Pałac w Ciężeniu*, Warszawa 1992; tłumaczenia folderu na jęz. niemiecki: *Palais in Ciężen*, „Ars Regia” 3(1994), nr 3/4, s. 183-187 i uaktualnione: Andrzej Bendziński, Andrzej Karpowicz, *Palais in Ciężen*, übers. Roman Dziągwa, „Ars Regia” 6(1997), nr 1/2, s. 296-300.

⁹¹ Spośród wielu: Karlheinz Gerlach, *Berliner Freimaurerreden 1743-1804*, Frankfurt am Main [et. all.], 1996, s. 10, Schliesslich sei allen Dank gesagt, die diese Edition unterstützen,

Pracownia Zbiorów Masońskich Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu współpracuje z biblioteką Niemieckiego Muzeum Wolnomularskiego w Bayreuth i biblioteką Wielkiej Łoży Austrii w Wiedniu. Bierze też udział w pracach Europejskiego Stowarzyszenia Bibliotek, Muzeów i Archiwów Wolnomularskich. Kongres tego stowarzyszenia odbył się w 1996 roku w Poznaniu i w Ciążeńiu⁹². Obradom kongresu towarzyszyła wystawa książki wolnomularskiej XVIII i XIX wieku⁹³.

Literatura

ARCHIWALIA

Archiwum Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu

Sygnatury 537 540, 547.

Sprawozdania Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu za lata 1945-1946; 1947; 1948. sygn. 104887 IV

Sprawozdania Biblioteki Głównej UAM za lata 1958, 1959. sygn. 104887 IV

DRUKI (nie uwzględniono zamieszczonych w przypisach przykładów różnych kategorii literatury wolnomularskiej)

Bendziński A., *Pałac w Ciążeńiu i jego funkcje biblioteczne*, „Biblioteka”, (12)1999, nr 3, s. 33-37.

Bendziński A., A. Karpowicz, *Pałac w Ciążeńiu*, [Warszawa: Sztuka Królewska w Polsce, 1992], 20 s., il.; 20 cm; tłumaczenia folderu na jęz. niemiecki: *Palais in Ciążeń*, „Ars Regia”, 3(1994), nr 3/4, s. 183-187 i uaktualnione A. Bendziński, A. Karpowicz, *Palais in Ciążeń*, tłum. R. Dziergwa, „Ars Regia”, 6(1997), nr 1/2, s. 296-300.

Endler R., E. Schwarze *Die Freimaurerbestände im Geheimen Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz*. Bd. 1, Frankfurt am Main [et al.], 1994.

FM-Akten des KGB zurückgekehrt, „Blau Blätter”, 2001, nr 301, s. 7.

Głowacka-Helak M., *Rewindykacja księgozbioru Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu oraz zabezpieczanie zbiorów porzuconych i opuszczonych w latach 1945-1946 na terenie Wielkopolski i Ziemi Odzyskanych*, „Roczniki Biblioteczne”, 35(1991), z. 1/2, s. 271-290.

Głowacka-Helak M., *Działalność Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu nad zagospodarowaniem księgozbiorów porzuconych i opuszczonych. Lata 1947-1950*, „Biblioteka”, (16)2003, nr 7, s. 69-78.

---

namentlich den Archivaren und Bibliothekaren, Herrn Kustos Andrzej Bendzinski (Universitätsbibliothek Poznań/Ciążeń), Herrn Mag. Andrzej Karpowicz (Universitätsbibliothek Poznań); Florian Mauric, *Freimaurerei um 1800: Ignaz Aurelius Fessler und die Reform der Grossloge Royal York in Berlin*, Tübingen: M. Niemeyer, 1997, s. VI, Herrn Andrzej Karpowicz danke ich für einen sehr fruchtbaren und idyllischen Aufenthalt in Ciążeń; Hanna Domańska, Gdański Zakon Synów Przymierza, Gdynia: Uraeus, 2002, s. 22. Materiał znajdujący się w Poznaniu pomogli mi zebrać: Andrzej Karpowicz, kustosz zbiorów masońskich Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu.

⁹² Andrzej Karpowicz, *Sesja Europejskiego Stowarzyszenia Muzeów Wolnomularskich (Poznań-Ciążeń, 23-26 maja 1996 roku)*, „Ars Regia” 6(1997), nr1/2, s. [249]-255.

⁹³ Andrzej Karpowicz, *Książka wolnomularska XVIII i XIX wieku*. Katalog wystawy, Poznań 1996.

- Hass L., *Zasady w godzinie próby: wolnomularstwo w Europie środkowo-wschodniej 1929-1941*, PWN, Warszawa 1987.
- Hass L., *Świat wolnomularski – konkrety*, t. 1: *Trudne czasy 1932-1945*, Łowicz: Mazowiecka Wyższa Szkoła Humanistyczno-Pedagogiczna, 2004.
- Jazdon A., *Zbiory zabezpieczone w Ślawie w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu*, „Nasza Sława”, (4)1997, nr 1, s. 5-6; przedruk w wydaniu specjalnym w jęz. polskim i niemieckim: *Die in Ślawia abgesicherten Sammlungen in den Bücherbeständen der Universitätsbibliothek*, „Nasza Sława”, 5(2000), nr 2, s. 8, 13.
- Karpowicz A., *Katalog druków współczesnych w zbiorach masonskich Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu*, Nîmes, Poznań 2000.
- Karpowicz A., *Książka wolnomularska XVIII i XIX wieku*, Poznań 1996.
- Karpowicz A., *Sesja Europejskiego Stowarzyszenia Muzeów Wolnomularskich (Poznań-Ciążeń, 23-26 maja 1996 roku)*, „Ars Regia” 6(1997), nr1/2, s. [249]-255.
- Karpowicz A., *Zbiory masonskie Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu*, „Ars Regia”, 1(1992), nr 1, s. [148]-156; wersja angielska *The Masonic collection of the University Library in Poznań*, tamże, s. [174]-180; wersja niemiecka *Die Freimaurer-Sammlung der Universitätsbibliothek Posen* [Poznań], tłum. H. Keiler, „Quatuor Coronati Jahrbuch”, (1993), nr 30, s. 111-115.
- Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 5, z. 22: *Powiat słupecki*, Instytut Sztuki PAN, Warszawa 1960.
- Kennedy Grimsted P., *Twice plunder or „Twice saved“?: identifying Russia’s “Trophy” Archives and the Loot of the Reichssicherheitshauptamt*, „Holocaust and Genocide Studies”, 15(2001), nr 2, s. 191-244.
- Kolasa I., *Sag mir wo die Bücher sind*, „Zeitschrift für Bibliothekswesen und Bibliographic”, 42(1995), H. 4.
- Kubiak S., *Biblioteka Uniwersytetu im Adama Mickiewicza w Poznaniu 1919-1966*, Poznań 1967.
- Myślińska J., *Pałac biskupi w Ciążeniu*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 19(1957), s. 404-405.
- Den Norske frimurerordens stamhus: hundre år i byblidet; 1894-1994*, Faktum, Oslo 1994.
- Pacyga A., *Zarys dziejów Ślawy do 1945 roku*, cz. 4: *Kultura* (4), „Nasza Sława”, 1998, nr 3, s. 4.
- Rosignol D., *Vichy et les Francs-maçons*, Paris 1981.
- Van de Sande A., *Vrijmetselarij in de Lage Landen*, Zutphen 1995.

Abstrakty – Abstracts

Barbara Góra

“The government prosecutor’s indictment...”

Bibliographical and library sketch

The article concerns a somewhat peculiar book published in Berlin in 1847. This is an indictment material submitted by a state prosecutor during the so-called Berlin Trial (August-December 1847) against 254 Poles who were under trial accused of treason. The book was commissioned by the Prussian state prosecutor Wentzel. The article presents a detailed account of the library search performed by the author. There are eight copies of the book in Polish libraries. Their provenance is minutely examined putting emphasis on notes and annotations added to them that show, in a graphic way, the harrowing circumstances in which the book originated.

Andrzej Karpowicz

The origins and the content of the collection

of Masonic printings at Poznań University Library

Freemasonry, as an ethical movement, attached a lot of weight to self-improvement, whereas one of the ways to achieve the above was self-education. Over the past three hundred years Freemasons and their opponents have produced an extensive and interesting literature that have been gathered in Masonic lodges’ libraries. During the war, all the property of the Masonic Lodges in countries overrun by the Nazis was confiscated and taken away to Germany. Some of the collections were used to create the so-called research library of *Reichsfuehrer SS* organizationally subordinated to the Reich Security Main Office. The Allies’ bomb raids of Berlin made the management of the library pack the collections in crates and transfer them to some safe place. The active part of the collection was then housed at the

castle in Sława Śląska (German: *Schlawa*, before 1945 *Schlesiersee, kreis Glogau*), while duplicate copies were transferred to northern Bohemia and to Kłodzko Valley (*Glatzer Kessel*). In January 1945, just before the Red Army offensive overran the area, some parts of the collection from Sława were again sent to Berlin and Central Germany. After the war, the books from Berlin, northern Bohemia and the *Glazer Tal* were taken over by the Soviet troops as spoils of war. The remaining part in Sława was made protected against theft and damage by Poznań University Library and Polish new settlers to the town. In 1958 a decision was made to separate Masonic prints from the rest of the collection. Since 1981 the Masonic material has been dealt with by a specially appointed section of the Library. This material provides a valuable representation of freemasonic literature of the eighteenth, the nineteenth and the first half of the twentieth century. The collection is held in Poznań and in Ciężen and has been made accessible to all researchers in the field.

Jakub Skutecki

Pictures from an exhibition. Pictorial representation of the Poznań Provincial Industrial Exhibition (Prowincjonalna Wystawa Przemysłowa) of 1895 in the special collections of Poznań University Library

The article presents iconographical material on the Provincial Industrial Exhibition held in Poznań in May-September 1895 that is currently part of the special collections at Poznań University Library. A photo album with photographs taken by Joseph Engelmänn, a well-known Poznań-based photographer, is a particularly interesting item in the collection. A detailed presentation of the photographs from the album is, on the one hand, an imaginary voyage into the past and, on the other, a presentation of the industrial achievements of the province. The exhibition testifies to the aesthetic and artistic sense showed by the organizers of particular stalls that often exceeded the occasional banal making and were more than just a trite presentation.

Andrzej Meżyński

Hannover symposia. Restitution of Jewish book collections

This is a detailed account of the Second Symposium held in Hannover in May 2005 focusing on Jewish book collections that were either robbed and vandalized or scattered during the Second World War. The account is preceded with a brief overview of numerous relevant undertakings and appeals formed by the international community. The author discusses the most important papers presented at the symposium. The speakers from many countries in Europe and the US, though not underestimating technical, organizational and financial difficulties, all agreed as to one thing: the research on identification of stolen property and the collections should go on and, as long as it is still possible, these collections should be restituted and handed back to the rightful owners, the more so, the political circles and the public opinion have recently been very favourable towards the initiative of the restitution system.